

Primerjava cenzurnih sistemov v prvi polovici 19. stoletja v celinski Evropi

Andrej Pastar*

1.02 Pregledni znanstveni članek
UDK 94:070.13(4)"18"

Andrej Pastar: Primerjava cenzurnih sistemov v prvi polovici 19. stoletja v celinski Evropi. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 86=51(2015), 2–3, str. 34–62

Članek predstavlja delovanje cenzurnih sistemov v celinski Evropi v prvi polovici 19. stoletja (habsburško cesarstvo, ruski imperij, prusko ter francosko kraljestvo). Primerja avstrijski cenzurni sistem in njegovo *strogost* z drugimi pomembnejšimi cenzurnimi sistemi v celinski Evropi do revolucionarnega leta 1848.

Ključne besede: cenzura, cenzurni odloki, Jožef II., Franc II., Metternich, odloki iz Karlovih Varov, restavracija, Sveta aliansa, Nemška zveza

1.02 Review Scientific Article
UDC 94:070.13(4)"18"

Andrej Pastar: Comparison of Censorship Systems in the First Half of the 19th Century Continental Europe. Review for History and Ethnography, Maribor 86=51(2015), 2–3, pp. 34–62

The article represents different censorship systems in continental Europe in the first half of the 19th century (the Habsburg Empire, the Russian Empire, the Prussian Kingdom and the French Kingdom). On the basis of modern historiographic literature it compares the Habsburg Empire censorship (known for its rigid censorship system), and other major censorship systems (until the revolutionary year 1848).

Key words: censorship, censorship edicts, Joseph II., Francis II., Metternich, Carlsbad Decrees, Restauration, Holy Alliance, German Confederation

* Mag. Andrej Pastar, univ. dipl. zgod., profesor zgodovine, Srednja medijska in grafična šola Ljubljana, Pokopališka 33, SI – 1000 Ljubljana, Slovenija, andrej.pastar@smgs.si

UVOD

Habsburška cenzura velja za eno izmed najstrožjih v celinski Evropi v obdobju restavracije in kongresov. V zgodovinskem spominu se je usidrala kot tipičen simbol dobe bidermajer. Postala je sinonim protirevolucije in nazadnjaštva. Članek, bo poizkušal predstaviti in primerjati avstrijski cenzurni sistem z drugimi pomembnejšimi sistemi v celinski Evropi. Poudarek bo na preostalih dveh članicah Svete alianse – Rusiji in Prusiji ter na edini preostali veliki celinski sili, ki je bila hkrati odgovorna za zaostritev cenzure po vsej Evropi konec 18. stoletja – Franciji.¹

Večino literature in virov, uporabljenih v članku, izhaja iz nemškega govornega področja. Poglavitni sta predvsem dve deli. Prvo z naslovom *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918: Ein Beitrag zur österreichischen Mediengeschichte* izpod peresa dr. Thomasa Olechowskega. Gre za temeljno delo s področja habsburške cenzure, ki najbolj podrobno opiše celoten zgodovinski razvoj avstrijske cenzure od tiskarske revolucije oziroma verskih vojn 17. stoletja pa vse do konca dvojne monarhije. Avtor v svojem delu poleg zgodovinskega razvoja opiše tudi upravni in pravni razvoj cenzure v habsburškem cesarstvu. Zraven ustroja državniškega aparata od vrhov oblasti pa vse do navadnih cenzorjev podrobno opiše tudi razvoj periodičnega tiska, ki je bil v tistem obdobju še posebej pod drobnogledom državnega nadzora.² Čeprav je delo v nemškem jeziku, podrobno pojasnju-

¹ Znano je, da se je cenzura močno zaostрила po vsej Evropi šele po francoski revoluciji. Na revolucijo so sprva gledali s simpatijami. Z radikalizacijo revolucije same so se te simpatije izgubile. V habsburškem imperiju sta imela dva dogodka velik vpliv pri spremembi javnega mnenja – francoska vojna napoved Avstriji in kasnejša usmrtitev kralja Ludvika XVI. in njegove soproge, Habsburžanke Marije Antoinette, leta 1793 in odkritje t. i. jakobinske zarote leta 1794. Prim. Georges Lefebvre, *Francoska revolucija*, Ljubljana 2007, str. 285–290; Peter Vodopivec, Kranjski jakobinec baron Siegfried von Tauferer in Francija, *Prispevki za novejšo zgodovino* XXX (1990) 1–2, str. 3–13; Katja Sturm-Schnabl, Odmev francoske revolucije na slovenskem Koroškem, *Zgodovinski časopis* 45 (1991) 1, str. 47–53. Obenem pa je tudi revolucionarna Francija po padcu jakobinskega režima vse bolj posegala po cenzuri, dokler ni bila celotna publicistika pod nadzorom države in je postala orodje državne propagande v rokah cesarja Francozov – Napoleona. Prim. Anthony Gaudilelere, *Télégraphe Officiel*, uradni časnik Ilirskih provinc: načrti in resničnost, *Kronika* 54 (2006) 3, 385–396; George Lefebvre, *Napoleon*, London 2009, str. 467–478.

² Drugi pomembni avtorji, ki se ukvarjajo z avstrijsko/habsburško cenzuro, so še Julius Marx z delom *Die österreichische Zensur im Vormärz*, Johann Winckler s svojim obsežnim delom *Die Presse Österreichs* ter sodobnik cenzure same in obenem njen največji kritik Adolph Wiesner, čigar obsežna knjiga *Denkwürdigkeiten der Oesterreichischen Zensur*

je delovanje avstrijske cenzure, ki je veljala v obravnavanem obdobju za celotno slovensko narodno ozemlje.

Druga knjiga je zbornik *Zensur im Vormärz Pressefreiheit und Informationskontrolle in Europa* (ur. Gabrielle B. Clemens), ki je izšel v zbirki *Schriften der Siebenburger Schriften* leta 2013. V zborniku trinajst avtorjev predstavlja različne cenzurne sisteme v Evropi 19. stoletja do prelomnega leta 1848. Poudarek je na nemškem govornem področju, saj se devet od trinajstih prispevkov ukvarja s področjem takratne Nemške zveze.³ Drugi prispevki pa zajemajo cenzurne sisteme Francije, Rusije, Kraljestva dveh Sicilij in Španije. Skupaj tako prispevki geografsko pokrivajo večji del celinske Evrope. Žal pa sta v knjigi izvzeti dve veliki evropski področji, Skandinavija in takratni, še kako prisoten v Evropi, Otomanski imperij.⁴ Zgodovina cenzure v Veliki Britaniji pa je drugačna od tiste v drugih delih Evrope. V članku sem se osredotočil na opis in primerjavo štirih cenzurnih sistemov, poleg nam domačega habsburškega cesarstva še Rusije, Prusije in Francije. Skratka, velesil tedanje Evrope, ki so odločilno vplivale na razvoj

vom Zeitalter der Reformation bis auf die Gegenwart, ki je izšla na predvečer revolucije v Stuttgartu leta 1847, velja pa obenem tudi za enega pomembnejših virov za raziskovanje avstrijske cenzure. Knjiga je uporabnikom dosegljiva v NUK, pa tudi preko spleta na digitale-sammlungen.de in si jo lahko uporabnik prenese na svoj osebni računalnik, prenosnik ali tablični računalnik.

³ Prispevki z nemškega govornega področja obravnavajo naslednje državne tvorbe: Rensko zvezo – Leipzig, kraljevino Vestfalijo, kraljevino Bavarsko, Prusijo, avstrijsko cenzuro hanzeatskih mest (Bremen, Hamburg in Lübeck) in veliko vojvodino Luksemburg.

⁴ Med pripravljanjem tega članka je izšla kritika zgoraj predstavljene knjige v eminentni ameriški zgodovinski reviji *The Journal of Modern History*, ki jo izdaja Univerza v Chicagu (The University of Chicago Press). Ta se ukvarja s preučevanjem evropske kulturne, intelektualne in politične zgodovine od renesanse dalje. V članku avtor William D. Godsey še bolj kritično opozori na nepopolnosti v knjigi. Predvsem ga moti pomanjkanje že prej omenjenih velikih geografskih oz. imperialnih področij – Skandinavije in Otomanskega imperija. Pogreša tudi obravnavo Velike Britanije in opozarja na poudarjanje prispevkov iz nemškega govornega področja (glej prejšnjo opombo). V knjigi resda zavzema osrednjo tematiko nemško govorno področje, kar pa je nekako pričakovano, saj je ta nastala med simpozijem v Nemčiji. Razvoj cenzure v Veliki Britaniji oz. v njenem imperiju in nekdanjih kolonijah pa je bil drugačen od preostale Evrope. Cenzura tam v tem času ni več obstajala. Zanimivo je, da kritika o prevelikem poudarjanju enega govornega področja prihaja ravno iz anglosaksonskega sveta, ki sam še prevečkrat pade v samopoveličevanje, najsi bo to na področju tehnologije, umetnosti in tudi zgodovino-pisja. Na izid članka me je prijazno opozoril dr. Rok Stergar. Več o tem v *The Journal of Modern History* 87 (2015) 2, str. 414–416. Gabriele B. Clemens, ed., *Zensur im Vormärz: Pressefreiheit und Informationskontrolle in Europa*, Review by: William D. Godsey.

političnih dogodkov v predmarčni dobi, s tem pa tudi na razvoj cenzure v drugih deželah celinske Evrope.⁵

S pomočjo teh štirih sistemov bom poizkušal bralcu predstaviti delovanje cenzure na evropski celini od konca Napoleonove dobe do pomladi narodov, torej obdobje restavracije, ko je veljalo, da je bila cenzura močno prisotna po vsej Evropi.

Pri pisanju tega članka pa ne smem pozabiti tudi nekaterih slovenskih zgodovinarjev, ki so se ukvarjali in se še ukvarjajo s to tematiko. Brez njihove pomoči oziroma njihovih del ne bi mogel napisati tega prispevka, saj so razkrili delovanje habsburškega državnega aparata, časnikov, knjigo-tržcev, publicistov in literatov ter cenzorjev na naših tleh v obravnavanem obdobju. Med njimi velja omeniti starosti raziskovanja publicistike pri nas, to sta Ivan Prijatelj ter Fran Vatovec. Posebej bi omenil dr. Vladimirja Knafliča, ki je pred 85 leti izdal obsežno primerjalno študijo o razvoju tiskovne svobode v Evropi in svetu – *Traktat o tisku*.⁶ Med sodobniki pa Anjo Dular, Tanjo Žigon, Matjaža Birka, Vincenca Rajšpa, Janeza Krajncja ter Janeza Cvirna.

SAMOCENZURA, PREVENTIVNA IN REPRESIVNA CENZURA

Cenzura je obstajala v različnih oblikah od začetka pisane besede. Učne besede niso bile namenjene in dostopne vsem ljudem. Število bralcev je bilo mnogo manjše, kot je danes. Znanje in razumevanje tega sveta sleherniku nista bila prosto dostopna, le redki krogi izbrancev je imel dostop

⁵ Avstrijci so tako marca 1821 vojaško intervenirali v Neaplju po ustavni revoluciji leta 1820 in sodelovali pri vnovični uvedbi cenzure v Kraljestvu obeh Sicilij, potem ko je ta kraljevina doživela nekajmesečno publicistično renesanso. Francozi so posredno vplivali na njen razvoj v Španiji, najbolj očitno leta 1823, ko so s svojimi četami znova pomagali vzpostaviti absolutistično vladavino Ferdinanda VII. Države Nemške zveze pa so morale svoj pravni režim in odnos do publicistike, predvsem glede periodičnega tiska, prilagoditi zahtevam dveh dominantnih članic – Prusije in Avstrije. To se je še posebej poznalo po sprejetju Odlokov iz Karlovih Varov (Karlsbader Beschlusse 1819) in po revolucijah leta 1830. Prim. Gabrielle Clemens (ur.), *Zensur im Vormärz Pressefreiheit und Informationskontrolle in Europa*. Schriften der Siebenburger Schriften. Memmingen 2013 (dalje Clemens, *Zensur im Vormärz*), str. 246–247 za Neapelj – Sicilijo, za Španijo str. 197–198 in za svobodne dežele Nemške zveze str. 83–105 ter 153–171.

⁶ Vladimir Knaflič, *Traktat o tisku, I. del. Zgodovinska in primerjalna študija o pričetkih, razvoju in zaprekah tiska in o vsebini in pomenu prava in tiskovne svobode*, Ljubljana 1930 (dalje Knaflič, *Traktat*).

do učenih knjig. Le premožnejši sloji so si lahko privoščili lastne knjige in kasneje periodični tisk.

S t. i. *tiskarsko revolucijo* so postale knjige množično dostopne. Pismenost pa je bila kljub tiskarski revoluciji nizka. Obstajalo je več ravni branja in pisanja. V novoveški Evropi sta se na začetku branje in pisanje pogosto poučevala ločeno. Kampanja opismenjevanja je potekala po evropskem podeželju v začetku 18. stoletja. V habsburškem cesarstvu je splošno šolsko obveznost uvedla Marija Terezija leta 1773 in z njo sta branje in pisanje dosegla širše ljudske množice, toda večina prebivalstva še vedno ni bila pismena.⁷

Nad tem, kar je bilo dovoljeno brati, je bilo treba vzpostaviti nadzor. Najprej je imela cenzuro v svojih rokah rimskokatoliška cerkev. Pri tem so ji bile v veliko pomoč njene takratne še mlade hčerke po skoraj vsej Evropi – univerze.

Tiskarski revoluciji je sledil verski konflikt, ki ga je s svojim protestom sprožil Martin Luther. Evropa je bila tako še bolj razdeljena med protestantskim severozahodom in katoliškim jugom. Nadzor nad knjižno produkcijo, predvsem protestantsko, je uzakonil papež Pavel IV. kmalu po Augsburškem verskem miru (1555), ko je izdal strogi seznam prepovedanih knjig *Index auctorum*. Sledil mu je milejši in mnogo bolj znan *Index librorum prohibitorum*, ki ga je na Tridentinskem koncilu dal v javnost papež Pij IV. Ta indeks so nato vsakih nekaj desetletij dopolnjevali in popravljali. Svojo merodajnost in strahospoštovanje pa je začel med ljudstvom indeks izgubljati v drugi polovici 18. stoletja, ko je cenzuro iz rok cerkve, jezuitov, vse bolj začela prevzemati država in so tudi cerkveni in posvetni krogi mirno prebirali t. i. prepovedane knjige in so bile te dostopne tudi v javnih knjižnicah.⁸

Sprva so se cenzurirale v glavnem tri stvari. V prvo kategorijo so sodile knjige z versko vsebino ali knjige, ki so bile versko sporne. Prepovedano je bilo vse, kar je bilo bogokletno – torej versko neprimerno in zato blasfemično. V to kategorijo so seveda sodili protestantski avtorji v katoliških deželah in filozofska ter znanstvena dela, ki so pod vprašaj postavljala bož-

⁷ Asa Briggs in Peter Burke, *Socialna zgodovina medijev*, Ljubljana 2005, str. 30–34 (dalje Briggs, *Socialna zgodovina*).

⁸ Luka Vidmar, *Prepovedane knjige na Kranjskem od indeksa Pavla IV. (1559) do indeksa Pija VI. (1786): Libri prohibiti in Semeniški knjižnici*. Studia litteraria. Ljubljana 2012, str. 233–262 (dalje Vidmar, *Prepovedane*).

jo ureditev sveta in avtoriteto rimskokatoliške cerkve in papeža. Tako so bili v 18. stoletju še posebej pod drobnogledom francoski enciklopedisti.⁹

V drugo kategorijo so sodile knjige, ki so bile napisane v škodo in posmeh trenutnemu vladarju in političnemu sistemu – to ni veljalo le za žalitve domačega vladarja, temveč tudi za druge monarhe krščanskega sveta, saj so bili ti od boga poslani in je bilo oporekanje njihovi božji naravi zato prepovedano. Res pa je, da je bilo dovoljeno dvomiti o tujem vladarju, če je bila temu naklonjena politična situacija ali pa sam domači monarh, pač odvisno od trenutne politične situacije, ki je bila v Evropi 17. in 18. stoletja zelo raznolika.

Tretjo kategorijo pa so sestavljale moralno oporečne knjige. V to kategorijo so sodila različna dela – od erotičnih (redko pornografskih) del, znanstvenih del o spolnosti, o mučenju in okultizmu itn.¹⁰

V nemškem cesarstvu, kamor so večinoma sodile naše dežele, je prvi urejal zakonodajo s področja tiska, torej cenzure, Ferdinand IV. (1654), ki ni bil le varuh določb Augsburskega verskega miru, temveč tudi Vestfalskega. Zakon, ki ga je sprejel za nemško cesarstvo, je kaznoval tiste avtorje, izdajatelje in knjigotržce, ki niso upoštevali določb, sklenjenih po verskih vojnah. Leopold I. je nato med svojo dolgo vladavino (1658–1705) dodal še nekaj patentov in določb. Nekaj jih je bilo splošnega pomena, drugi pa so vsebovali konkretne prepovedi in navodila raznim komisijam glede njihovega delovanja ali pa glede prepovedi določene knjige. Večinoma je bila zakonodaja uperjena proti protestantskim knjigam in avtorjem. Omeniti velja, da je bil cesarski komisar zadolžen za prepovedane knjige in obenem tudi uradni apostolski komisar. Velik vpliv na cenzuro so imeli jezuitski red ter predstavniki univerz, ki so bili v tem obdobju v nemškem cesarstvu pripadniki rimskokatoliške cerkve. Lokalno cenzuro so pod patronatom Svetega sedeža izvajali škofje. Nemško cesarstvo je tako z roko v roki sodelovalo s Svetim sedežem. Šele Jožef II. je leta 1780 imenoval protestanta za cesarskega knjižnega komisarja. S tem je prekinil večstoletno povezavo s Svetim sedežem.¹¹

Država je začela prevzemati nadzor nad cenzuro iz rok Cerkev v obdobju razsvetljenih absolutističnih vladarjev. Proces je bil postopen, vendar

⁹ Mogens Laerke (Ed.), *The Use of censorship in the Enlightenment. Brill's Studies in Intellectual History* 175 (2009), str. 121–136.

¹⁰ Vidmar, *Prepovedane*, str. 246–251.

¹¹ Thomas Olechowski, *Die Entwicklung des Presserechts in Österreich bis 1918: Ein Beitrag zur österreichischen Mediengeschichte*. Wien 2004, str. 33–35 (dalje Olechowski: *Entwicklung*).

je bil v 19. stoletju nadzor nad cenzuro v Evropi v rokah države. Tudi v deželah, ki so bile protestantske, je imela nadzor država, ne pa tamkajšnja verska institucija.

Cenzura je v tem času delovala na več različnih načinov. Za boljše razumevanje delovanja cenzure je treba pojasniti nekaj osnovnih pojmov, povezanih cenzuro s samo. Različne državne tvorbe so uporabljale različne načine cenzuriranja tiskane besede.

Klasična cenzura tiskanih medijev, kot jo razumemo danes, je v bistvu preventivna. Tiskani mediji – časniki – so bili v 18. in 19. stoletju ekvivalent današnji televiziji oziroma svetovnemu spletu. Dejavno so vplivali na javno mnenje in ga mnogokrat tudi ustvarjali. Bili so najbolj razširjen medij in temu primerna je bila pozornost, ki jim jo je posvečala država oziroma cenzura.¹²

Pojem preventivna cenzura (predcenzura) pomeni, da je moral založnik, izdajatelj, ali avtor pred samim tiskom predložiti izvod ali dva svoje tiskovine (knjige, časnika, brošure) cenzorju. Ta je po pregledu tisk odobril ali pa ne. Sporne dele je črtal. Enako je veljalo za knjige domače produkcije in tudi za tuje. Proces preventivne cenzure se je razlikoval od države do države. Ponekod je preventivna cenzura veljala za vse tiskovine, drugod pa je bila določena glede na število tiskanih pol, ker je bil sam proces cenzuriranja zamuden, je to pomenilo, da daljša je bila tiskovina, večja je bila verjetnost, da ne bo cenzurirana. Seveda pa so še vedno obstajali indeksi prepovedanih knjig in če je bila knjiga na seznamu, je bila takoj zasežena. Odloki iz Karlovih Varov (*Karlsbader Beschlüsse*) iz leta 1819 so za Nemško zvezo določali, da so knjige nad 320 strani izvzete iz preventivne cenzure. Vsaka izmed članic pa je lahko uvajala še svoje zakone, ki so bili včasih strožji od odlokov iz Karlovih Varov. Prusija je tako leta 1819 uvedla popolno preventivno cenzuro za vse knjige in spise.¹³

¹² Razcvet časnikov lahko tako opazimo v času ameriške vojne za neodvisnost, ko je v 13 angleških kolonijah leta 1775 izhajalo že 42 različnih časopisov. Deklaracija o neodvisnosti ni bila objavljena le v pamfletih, temveč tudi v časnikih, ki so bili na uporniški strani. Na dolgi rok so časniki z objavljanjem novic o vojaških spopadih pripomogli k ustvarjanju novo zamišljene skupnosti, ki se še danes imenuje ZDA. Leta 1800, torej 19 let po formalnem priznanju ZDA, je v mladi državi izhajalo že 178 tednikov in 24 dnevnikov, ki so še dodatno utrjevali zavest o pripadnosti *mladi naciji in državi*. Podobno je bilo med francosko revolucijo v Franciji, ko je v zadnjih mesecih leta 1789 bilo na novo ustanovljenih vsaj 250 časnikov. Več o tem – Briggs, *Socialna zgodovina*, str. 94–95.

¹³ Clemens, *Zensur im Vormärz*, str. 12.

Represivna cenzura pa je pomenila, da so bili časniki, knjige itn. podvrženi pregledu cenzorja ali sodišča po objavi dela. Takšen princip se je uveljavil v Veliki Britaniji, ki je bila prva država na svetu, ki je odpravila cenzuro. Še vedno pa je obstajala možnost tožbe oziroma popravka v knjigi ali opravičila v časniku, če je tiskovina širila laži, neresnice itn. Seveda pa so bile nekatere knjige, pamfleti in članki prepovedani tudi v Veliki Britaniji. V to kategorijo so sodile pornografske oziroma moralno oporečne knjige ali članki. Velika Britanija je postala simbol za svobodo tiska v 19. stoletju, za generacije Evropejcev v tem obdobju. Razumeti je treba, da je bila borba za svobodo tiska v 19. stoletju boj za odpravo preventivne cenzure. Represivna cenzura evropskih borcev za svobodo tiska ni motila in je bila zanje sprejemljiva.¹⁴

Problem, s katerim so se morali soočiti pisci, novinarji, uredniki in založniki, je bil, da je v večini evropskih držav obstajala neke vrste mešanica med preventivno in represivno cenzuro. Odgovornost izdajatelja ali pisca se ni končala po pregledu cenzorja – ta je lahko kakšno stvar tudi spregledal (hote ali nehote), temveč je lahko bil kazensko odgovoren po izidu dela, najsi je bilo to zaradi razžalitve ali klevetanja. Problem je mnogokrat predstavljala tudi jezična bariera, predvsem v večnacionalnih državnih tvorbah, kamor je sodilo tudi habsburško cesarstvo.¹⁵

Samocenzura pa je bila še kako prisotna pri mnogih avtorjih tistega časa. Nanjo so vplivale visoke denarne kazni, odvzem privilegijev za tisk in celo zaporne kazni, v skrajnem primeru izgon iz države. Obenem so avtorji razvili subtilne načine, kako inteligentno in očem cenzorja skrito objaviti kritiko režima ali družbe. Znanih je kar nekaj primerov samocenzure. Tako je, recimo, že v 18. stoletju G. E. Lessing segal po samocenzuri, ki se mu v določenih primerih ni zdela sporna.¹⁶

Kasneje je po samocenzuri večkrat posegel naš Valentin Vodnik, ki je v svojem časniku *Lublanske Novize* bil goreč privrženec habsburške dinastije. Vodnik je bil mnogokrat še bolj konservativen kot njegovi stanovski kolegi, ki so izdajali časnike v Ljubljani, česar mu ne gre zameriti, saj je vendarle izdajal prvi časnik v slovenskem jeziku in je že zaradi jezikovne posebnosti bil bolj pazljiv kot njegovi nemški konkurenti. To se še posebej opazi v prvem letu izhajanja časnika. V 84. številki leta 1797 izide članek

¹⁴ Olechowski, *Entwicklung*, str. 49, 82–84, Knaflič, *Traktat*, str. 51–55.

¹⁵ Tako, recimo, vemo, da v obdobju 1780–1790 nihče od dunajskih cenzorjev ni govoril češko. Olechowski, *Entwicklung*, str. 99.

¹⁶ Wilhelm Haefs in York-Gothart Mix (Hr.), *Zensur im Jahrhundert der Aufklärung*. Geschichte – Theorie – Praxis, BD 12. Wallstein Verlag, 2007, str. 133–137.

z naslovom *Povedanje od slovenskiga jezika*. Članki pod tem naslovom se pojavijo 24-krat in se končajo s 27. številko leta 1798.¹⁷

V obravnavanem obdobju je imel največ opravka s cenzuro slavni nemški pesnik Heinrich Heine. Heine je bil ena najbolj cenzuriranih oseb 19. stoletja, kot člana Mlade Nemčije (*Junges Deutschland*) je leta 1835 njegova dela doletela popolna prepoved objave. Kljub njegovi naprednosti in mnogih spopadih s cenzuro in cenzorji mu samocenzura ni bila tuja, čeprav jo je imel sam za najhujšo obliko pisateljske deformacije.¹⁸

Cenzura, represivna in preventivna, je vplivala na publikacije med restavrancijo, vendar se je cenzuri dalo izogniti. Najpogosteje so avtorji izdali knjigo v drugi državi. Tako so se izognili strogemu očesu domačega cenzorja, ki je bil po navadi zelo občutljiv glede kritike domačega režima in njegove politike. Eden takšnih režimov, ki je zajemal tudi Slovence, je bila habsburška cenzura.

HABSBURŠKA CENZURA MED 1815–1848

Habsburško cesarstvo je imelo med restavrancijo enega strožjih cenzurnih režimov v Evropi. Vendar ni bilo vedno tako. Konec 18. stoletja, ko je vladarsko žezlo končno pripadlo energičnemu Jožefu II., ki je skušal na mah spremeniti, modernizirati in preobraziti svojo državo, se je njegova vnema poznala tudi pri reformi cenzure.¹⁹

To je cesar urejal s permissivnim cenzurnim dekretom iz leta 1781 (*Grund-Regel zur Bestimmung einer ordentlicher künftigen Bücher Censur*). Sledila je prava mala eksplozija novih časnikov, na novo izdanih knjig in brošur. Predvsem je prišlo do mnogih izdaj majhnih priročnih brošur. V

¹⁷ *Lublanske Novize 1797–1798*. Več o tem – Andrej Pastar, *Odmevi mednarodnih dogodkov v časnikih 18. stoletja na Slovenskem*. Magistrska naloga, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 2011; Fran Vatovec, *Slovenski časniki 1557–1843*, Maribor 1961, str. 61–69.

¹⁸ Clemens, *Zensur im Vormärz*, str. 249–257.

¹⁹ Jožef II. je med svojo desetletno samostojno vladavino izdajal v povprečju 700 odlokov letno (njegova mati okoli 100 na leto). Skoraj dva na dan. Njegova manj energična mati je recimo v mnogo daljšem obdobju vladanja izdala manj zakonov od svojega sina, pa govorimo o eni izmed najbolj znanih razsvetljenih absolutističnih vladaric. Charles W. Ingarao, *The Habsburg Monarchy 1618–1815*, Cambridge 2000, str. 197–207. Jožef II. pa ni bil edini, ki je po vzoru Velike Britanije odpravil cenzuro. Pred njim so cenzuro za kratek čas odpravili v drugi polovici 18. stoletja še v Prusiji in na Danskem. Več o tem – Olechowski, *Entwicklung*, str. 84.

glavnem s satirično vsebino. Ta pojav se je na Dunaju imenoval *Broschurenflutt*. Zraven poplave brošur se je razcvetelo tudi število časnikov po monarhiji. Med letoma 1781–1784 je tako na novo izšlo 43 periodičnih publikacij. Vendar večina ni bila političnih. Fenomen ni zajel le Dunaja, tako so konec 18. stoletja v Ljubljani izhajali kar trije časniki. Zraven že omenjenih *Lublanskih Noviz* (1797–1800) od leta 1784 izhaja časnik *Laibacher Zeitung* (izdajatelj Ignaz Alois Kleinmayer, ki je pred tem od leta 1783 izdajal *Wochentlicher Auszug von Zeitungen*, *Laibacher Zeitung* pa je izhajal vse do konca vladavine Habsburžanov), od leta 1788 še *Merkische Laibacher Zeitung* (izdajatelj Ignac Merk) do leta 1797, ko Merk umre in njegovo tiskarno kupi Anton Degotardi in časnik preimenuje v *Degotarische Laibacher Zeitung* (1797–1800). Po Degotardijevi smrti in nato s poroko njegove vdove z Leopoldom Egrom se je časnik znova preimenoval. Eger ga je »originalno« poimenoval *Leopold Egerische Laibacher Zeitung* 1799–1800. Dva od teh časnikov pa sta začela izhajati v Ljubljani med vladavino Jožefa II.²⁰ Zraven časnikov se je povečala tudi prodaja knjig oziroma se je okrepilo knjigotrštvo v Ljubljani.²¹

Cesarjev liberalizem je imel omejen rok trajanja. Tiskana beseda, ki naj bi pomagala pri razvoju njegovega cesarstva, se je pokazala za neproduktivno. Namesto da bi širila znanje in omiko ter aktivno pripomogla pri razvoju in krepitvi habsburškega cesarstva, se je bolj ukvarjala z blatenjem in pritlehnim obračunavanjem. Tudi politična klima se je s francosko revolucijo in uporom stanov v Avstrijski Nizozemski spremenila in ni bila več tako prijazna do liberalnih poizkusov energičnega Habsburžana. Poizkus represivne cenzure ni uspel Jožefu II. in po koncu njegove vladavine se je uveljavila preventivna cenzura. Jožef II. je tako z dekretom leta 1789 uvedel poseben časopisni davek – kolkovino (*Zeitungsstempel*), ki je ekonomsko discipliniral periodični tisk. Jožef II. je tako že leta 1788 prepovedal izhajanje luksemburškega časnika *Journal historique et littéraire*. Uvedba kolkovine je zaustavila razmah periodičnega tiska. Tako je že leta 1789 število časnikov na Dunaju doseglo številčno stanje iz začetka vladavine Jožefa

²⁰ Mateja Režek (ur.), *Cenzurirano: zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*, Ljubljana 2010, str. 13 (dalje Režek, *Cenzurirano*). Večina podatkov iz te knjige je iz sestavka Janeza Cvirna z naslovom »Naj vrne se cenzura, ljubša bi nam bila«. Avstrijsko tiskovno pravo in slovensko časopisje (1848–1914); Tanja Žigon, *Nemško časopisje na Slovenskem*, Ljubljana 2001, str. 20–26.

²¹ Anja Dular, *Živeti od knjig, Zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja*, Ljubljana 2002, str. 225–228.

II.²² Po smrti Jožefa II. je njegov mnogo bolj pragmatični brat Leopold II. na začetku nadaljeval politiko svojega starejšega brata. Na začetku svoje vladavine pa je prepovedal vsakršno kritiziranje deželnoknežjih zakonov in ukazov ter ponatis tujih člankov v periodičnem tisku. Njegov sin Franc II. (od 1804 Franc I.), ki je vladal večino časa vojn francoske revolucije in restavracije, je bil še strožji od svojega očeta. K temu je pripomogla vse bolj napeta politična situacija. Vrhunec je dosegla s francosko vojno napovedjo Avstriji in Prusiji 1792 ter z obglavljenjem francoskega kralja Ludvika XVI. in njegove soproge, kraljice Marije Antoinette leta 1793, ki je bila sestra zadnjih dveh habsburških cesarjev in ob svoji smrti teta aktualnega cesarja. Cenzura je s tem dobila politične argumente za svojo ostro obliko. Nekateri zakoni za takšno strogo cenzuro so bili že sprejeti, drugi pa so sledili in so se obdržali vse do leta 1848.²³

Zakoni, ki so določali razvoj cenzure v habsburških dednih deželah med francosko revolucijo, so si sledili po naslednjem vrstnem redu:

Franc II. je 11. marca 1792 izdal Predpis o cenzuri časnikov (*Vorschrift wegen Censurirung der Zeitungen*), ki je potrjeval cenzurne prepovedi Leopolda II. iz leta 1790. Najpomembnejša cenzurna zakona tega obdobja sta bila Cenzurni predpis iz leta 1795 (*Zensurvorschrift vom 22. Februar 1795*) in Cenzurni predpis iz leta 1810 (*Zensurvorschrift vom 14. September 1810*), ki sta v veliki meri določala ustroj habsburške cenzure do leta 1848.²⁴

Cenzurni predpis iz leta 1795 je bil posledica t. i. jakobinske zarote. S tem predpisom je bil popolnoma odpravljen jožefinski cenzurni dekret iz leta 1781. Cenzurni predpis iz leta 1795 bo za pol stoletja postal pravna podlaga za enega strožjih cenzurnih sistemov v Evropi. Cenzurni predpis iz leta 1795 je določal formalni potek cenzure, ni pa nič pojasnjeval, katera dela so prepovedana in katera so dovoljena. Cenzurni sistem je postal učinkovitejši, ko se je cenzura povezala s policijo. To se je zgodilo leta 1801, ko je bil ustanovljen Policijski in cenzurni dvorni urad (*Polizei-und Zensurhofstelle*). S tem se je končala sprememba cenzure, ki je bila sprva kulturnopolitičnega značaja, do tega, da je cesar s tem cenzuro podredil

²² Režek, *Cenzurirano*, str. 13–15; Johann Winckler, *Die Periodische Presse Oesterreichs: eine historisch-statistische Studie*, Wien 1875, str. 55.

²³ Janez Kranjc, *Cenzurni predpisi, veljavni za Kopitarja kot cenzorja. Kopitarjev zbornik. Obdobja 15*, Ljubljana 1996, str. 525; (dalje Krajnc, *Kopitar*); François Furet, *The French Revolution 1770–1814*, Oxford 1996, str. 271–273.

²⁴ Režek, *Cenzurirano*, str. 14; Julius Marx, *Die österreichische Zensur im Vormärz*, Wien 1959, str. 69–76 (dalje Marx, *Zensur im Vormärz*).

policiji. Policijski in cenzurni dvorni urad je tako predstavljal vrhovno cenzurno instanco v državi vse do revolucije 1848.²⁵

Po Napoleonovi zasedbi Dunaja je bil izdan nov predpis o cenzuri – *Cenzurni predpis iz leta 1810*. Izdan je bil iz dveh razlogov. Prvič je bila avstrijska cenzura med zasedbo odpravljena. Obenem pa se je Napoleon odločil, da bo znova uvedel cenzuro v Franciji. V okviru propagandne vojne med tema cesarstvoma se je Avstrijcem ponudila enkratna priložnost, da se javnosti prikažejo kot liberalnejši od Francozov. Za njeno izdelavo je bil zadolžen predsednik policijskega cenzurnega dvornega urada Franz Frh v. Hager zu Alenstieg. Predpis je še bolj razlikoval med izobraženimi in med širokimi ljudskimi množicami. Seveda v škodo slednjih. Kasneje pa je bil predpis poostren. Cenzurni predpis iz leta 1810 ni bil javno objavljen, temveč je bil poslan uradom, ki so dobili interne predpise za bodoče upravljanje s cenzuro. Poudariti je treba, da Cenzurni predpis iz leta 1810 ni nadomestil tistega strožjega iz leta 1795, temveč je služil kot nekakšna razširitev slednjega. Tako je bila avstrijska cenzura že leta 1812 na svojih starih poteh.²⁶

Po porazu Napoleona so Habsburžani pridobili ali ponovno zavzeli veliko ozemlja. Avstrijska cenzura se je tako uvedla na nekdanjem ozemlju Ilirskih provinc, na Salzburškem, Tirolskem, Predarlški, v Benečiji in Lombardiji. Pri tem sta poseben položaj uživali italijanski pokrajini, ki sta dobili v Milanu in Benetkah posebna cenzurna urada.²⁷

Za Nemško zvezo, ki so ji pripadali tudi deli habsburškega cesarstva, so bili pomembni že prej omenjeni Odloki iz Karlovih Varov. Predvsem v deželah zveze, ki so že odpravile preventivno cenzuro, je bila ta znova uvedena. V avstrijskem delu ti odloki niso spremenili praktično ničesar. Odmev je imela tudi francoska julijska revolucija leta 1830 v Franciji. Revolucija je tako sprožila še hujšo cenzuro pri članicah Nemške zveze. V začetku štiridesetih let 19. stoletja je prišlo do spremembe cenzurne politike v Prusiji z nastopom novega kralja Friderika Viljema IV., ki je 1842 sprostil cenzurno zakonodajo. Končalo se je skupno nastopanje obeh velenil Nemške zveze glede vprašanja cenzure. V habsburškem cesarstvu ni prišlo do popuščanja. Poizkus za omilitev cenzure je bila peticija 99 avstrijskih pisateljev, imenovana *Spomenica o sedanjem stanju cenzure v*

²⁵ Olechowski, *Entwicklung*, str. 112–115; Peter Vodopivec, Kranjski jakobinec baron Siegfried von Tauferer in Francija, *Prispevki za novejšo zgodovino* XXX (1990) 1–2, str. 3–13; Režek, *Cenzurirano*, str. 15.

²⁶ Olechowski, *Entwicklung*, str. 117–119.

²⁷ Prav tam, str. 129.

Avstriji (marca 1845). Spomenica je zahtevala več svobode pri obravnavi domačih političnih zadev v periodičnem tisku, omejitev samovolje cenzorjev in možnost pritožbe avtorjev – ta v avstrijskem sistemu ni bila mogoča. Ta poizkus ni spremenil trde politike kneza Metternicha. O spremembah je začel Metternich razmišljati konec leta 1847 po objavi knjige Adolpha Wiesnerja – *Denkwürdigkeiten der Oesterreichischen Zensur vom Zeitalter der Reformation bis auf die Gegenwart*, ki je kritizirala tudi notranji ustroj same cenzure in je imel njen avtor za tiste čase veliko nadrobnih informacij. Napete razmere doma in v Evropi so Metternicha pripravile do tega, da je Policijskemu in cenzurnemu uradu naročil, naj pripravi predlog za reorganizacijo cenzure. Tako sta nastala v začetku leta 1848 Najvišja cenzurna direkcija (*Censur-Ober-Direction*) in Najvišji cenzurni Kolegij (*Oberste-Censur-Collegium*) kot neodvisna prizivna organa v cenzurnih zadevah. Po slabih treh mesecih delovanja ju je odpihnila marčna revolucija skupaj s cenzuro.²⁸

Cenzurni sistem v habsburškem cesarstvu je deloval v dveh smereh. Nadzorovale so se publikacije, ki so prihajale iz tujine (Velike Britanije, Nemške zveze in Francije ...). Tukaj je bil poudarek predvsem na preprečevanju širjenja državi nevarnih, prevratniških in revolucionarnih idej, kot notranje avstrijski nadzorni sistem pa se je ukvarjal z domačo publicistiko. Cenzuri je bila podvržena vsakršna periodika, medtem pa je pri tiskovinah veljal predpis, sprejet z Odloki iz Karlovih Varov, da je morala iti v cenzuro vsaka publikacija, ki je štela manj kot 20 tiskarskih pol (320 strani). Cenzurni aparat je poleg cenzurnih služb obsegal še policijske preiskovalne organe. Nadzor nad cenzuro in izvajanjem njenih predpisov je izvajala dvorna policijska služba in cenzurna služba pod predsedstvom grofa Josefa Sedlnitzkega. Cenzuro so izvajali revizijski uradi v posameznih deželah in centralni revizijski urad na Dunaju. Ljubljana je kot gubernijsko upravno središče postala središče medijske kontrole za Kranjsko. Tako je pri ljubljanskem okrožnem uradu (*Kreisamt*) deloval poseben urad za revizijo knjig (*Bücherrevisionsamt*). Ta oddelek je bil od leta 1782 neposredno podrejen dunajskemu cenzurnemu referatu (*Zensurreferat*). Glede časopisne periodike je tako cenzurni oddelek v Ljubljani odločal večinoma neodvisno od Dunaja.²⁹

²⁸ Prav tam, str. 127–148; Režek, *Cenzurirano*, str. 17–18.

²⁹ Matjaž Birk, »... vaterländische Interesse, Wissenschaft, Unterhaltung und Belehrung ...« *Illyrisches Blatt (1819–1849), literarni časopis v nemškem jeziku v slovenski provinci predmarčne Avstrije*, Maribor 2000, str. 39–42 (dalje Birk, *Illyrisches Blatt*).

Avtor je bil dolžan predložiti (*Vorlagepflicht*) vsak rokopis cenzurnemu uradu.³⁰ Takšna praksa je bila uveljavljena vse od Wormskega edikta dalje, veljala je tudi v obdobju Jožefa II. Od *Cenzurnega predpisa iz leta 1795* je bilo treba oddati dva primera rokopisa. Ta sta bila nato poslana dvema različnima cenzorjema – najprej prvemu, ki ga je pregledal, nato ga je ocenjenega poslal nazaj na revizijski urad, kjer ga je dobil v pregled drug cenzor. Cenzorja sta pregledala rokopis neodvisno drug od drugega – za oceno drugega nista vedela. Če se je njuna ocena preveč razlikovala, je dobil rokopis v pregled tretji cenzor. Zraven te navadne cenzure je obstajala še posebna strokovna cenzura – za katoliško-teološke spise so bili zadolženi lokalni škofi, za vojaške spise dvorni vojni svet (*Hofkriegsrat*), za rokopise, ki so bili namenjeni šolski uporabi, je bila zadolžena dvorna študijska komisija (*Studienhofkommission*) itn. Takšen postopek je znal biti zamuden in dolgotrajen. Resda je bil pri časnikih postopek krajši, rokopis je bilo treba oddati dan ali dva pred izidom, vendar je ob popravkih cenzorja predloženi članek že izgubil svojo aktualnost. Kot zadnje dejanje je prišla oznaka cenzorja **imprimatur** – kar je pomenilo, da lahko gre rokopis v tiskanje.³¹

Ob kršitvi so bile predvidene različne denarne kazni in tudi zaporna kazen.³² Cenzorji so po pregledu publikacije dali oznako oziroma cenzurno stopnjo. Od nje je bila odvisna nadaljnja usoda publikacije. Cenzurna lestvica je obsegala štiri stopnje. Te so si sledile po strogosti:

- **admittur** – dovoljenje za neomejeno razširjanje publikacije,
- **transeat** – dovoljenje za razširjanje publikacije, a brez propagiranja,
- **erga schedam conced** – dovoljenje za razširjanje publikacije strokovnjakom, a s posebnim dovoljenjem,
- **damnatur** – prepoved razširjanja publikacije z izjemo posebnega dovoljenja dvornopolicijske službe.³³

Cenzurna lestvica že sama po sebi razkriva pomembno informacijo. Kljub strogi cenzuri so bile tudi strogo prepovedane stvari dosegljive krogu izbrancev. Tu se cenzura veže na staro prepričanje o neukem ljudstvu, ki ga

³⁰ Po opisu Adolfa Wiesnerja pod to kategorijo niso sodile le knjige in časniki, temveč tudi: »einzelne Blätter, Blättchen, Worte, Visitenkarten ... Etiqueten, Wechselformulare, Handesoblatoerien, Fakturen, Rechnungen, Tabellen« itn. Adolph Wiesner, *Denkwürdigkeiten der öesterreichischen Zensur vom Zeitalter der Reformation bis auf die Gegenwart*. Stuttgart, 1847, str. 284 (dalje Wiesner, *Denkwürdigkeiten*).

³¹ Olechowski, *Entwicklung*, str. 165–172.

³² Prav tam.

³³ Prevod cenzurne lestvice je prevzet po Birk, *Illyrisches Blatt*, str. 40–41, in povzema originalno habsburško cenzurno lestvico.

je treba voditi in vzgajati ter skrbeti, da ne bo zapadlo pod slabe vplive in ideje. Obenem pa je bil proces cenzuriranja zelo zamuden. Vzrokov je bilo več, od premajhnega števila kvalificiranih cenzorjev do množice publikacij in na trenutke čiste nesposobnosti same cenzure. Avstrijska cenzura, ki je bila ena najboljšežnejših, ni zajemala samo publicistike, temveč skoraj vse, kar človeku pade na pamet. Cenzura je preverjala vse, od nagrobnih napisov do napisov na manšetnih gumbih – skratka vse, kar je bilo napisano, natisnjeno in narisano. Cenzura je postala ne le literarni, temveč tudi policijski areopag.³⁴ Zaradi takšne preciznosti in *mučne* natančnosti je postala simbol nazadnjaštva. S tem je tudi vplivala na periodični tisk, ki je bil po celotnem imperiju enakega formata in vsebine in temu primerno dolgočasen. Cenzorji so bili večinoma po krivici predstavljeni kot »ozkoumni pisarniški idioti«. Danes vemo, da so bili večinoma strokovnjaki za svoje področje. To še kako potrjuje primer cenzorja za slovanske jezike – cenzor *in slavicus*, ki je bil naš sonarodnjak – Jernej Kopitar.³⁵

Na cenzuro pa so vplivali tudi glavni politični akterji v habsburški monarhiji. Prvi med enakimi je bil sam cesar Franc II. Njihovo cesarsko in kraljevo veličanstvo že od malega ni maralo novosti, kot je to bil primer pri njegovem očetu in stricu. Predvsem je nanj vplivala francoska revolucija in z njo povezan strah pred spremembami. Cesar se je kot cenzor pojavljal v več primerih, ko se je postavil na čelo policije, tako je sam določil, kateri romani bodo prepovedani. Za romane je hotel, da izidejo brez napovedi v časnikih, vendar se to ob protestih in na srečo avstrijskih založnikov in tiskarjev ni zgodilo. Po drugi strani pa je bil Franc II. Dunajčan in je kot takšen oboževal gledališče, to pa se je poznalo pri dramskih delih, ki jih je na lastno pest, preko za to zadolženih inštitucij, odobril (Grillparzerjev *Otokar* 1824, Schreyvoglov *Wilhelm Tell* in Raupachov *Isidor in Olga* 1827).³⁶

Drugi cenzor je bil Clemens von Metternich. Večni kancler je bil zraven cesarja eden izmed stebrov stroge cenzure. Nadaljeval jo je tudi po smrti Franca II., čigar slaboumni sin in naslednik Ferdinand I. ni bil sposoben vladanja. Cenzura je bila prepletena z Metternichovim državnim aparatom, čeprav ni bil knez takšen temačen reakcionar, kot je mnogokrat predstavljen.³⁷ Pomembna figura pri avstrijski cenzuri je bil vodja Policijskega in

³⁴ Olechowski, *Entwicklung*, str. 161–163; Wiesner, *Denkwürdigkeiten*, str. 279.

³⁵ Marx, *Zensur im Vormärz*, str. 56; Krajnc, Kopitar, str. 523.

³⁶ Marx, *Zensur im Vormärz*, str. 25–30.

³⁷ Prav tam, str. 31–36.

cenzurnega dvornega urada Josef grof Sedlnitzky (med letoma 1817–1848). V očeh ljudstva je postal zloglasna in osovražena figura, s katero so bile povezane vse strahote cenzure, čeprav grof Sedlnitzky ni bil odgovoren za zaostrovanje cenzure – on je le vestno izpolnjeval svojo dolžnost. Za Thomasa Olechowskega je za strogost cenzure soodgovoren Metternich, glavni krivec za nastalo situacijo oziroma za vzpostavitev takšnega cenzurnega sistema pa vidi v dejanjih cesarja Franca II.³⁸

CENZURA V FRANCIJI, PRUSIJI, RUSIJI

Francija

Čeprav je izgubila v vojni in v tekmi za svetovno prevlado z Veliko Britanijo, je bila Francija med restavracijo še vedno prvorazredna evropska velesila. Odprava cenzure, do katere je prišlo med revolucijo, je najprej izginila med terorjem, ne s kakšnim posebnim odlokom ali zakonom, temveč z grožnjo z giljotino. Med vladavino Napoleona (izvzemši 100-dnevno vladavino) je bilo francosko časopisje podvrženo popolni državni cenzuri, a je obenem moralo podpirati svoj režim. Francoski mediji so bili tako leta 1814 v slabšem položaju kot pred revolucijo leta 1788.³⁹

Napoleon je vzpostavil takšno časopisno upravo, ki so mu jo zavidali tudi nasprotniki. Metternich naj bi dejal: »Časopisi so Napoleonu vredni kot armada 300 000 mož.«⁴⁰

Po njegovem padcu so se po dobrih dveh desetletjih vrnili na oblast Burboni. Sledila je *prva restavracija*, ki sta jo prekinili Napoleonova vrnitev in 100-dnevna vladavina. Med prvo restavracijo je Ludvik XVIII. odobril svobodo tiska, ki jo je nato postopoma omejeval vse do vrnitve »majhnega Korzičana. Napoleon je po svoji vrnitvi ubral drugačno politiko do tiska in je popolnoma odpravil cenzuro. Ta svoboda pa ni trajala dolgo. Po porazu Napoleona pri Waterlooju se je začela *druga restavracija*. Burboni so se znova vrnili, kralj Ludvik XVIII. se je znašel v kočljivi situaciji. Razpet med željami ultraroyalistov, bonapartistov, orleanistov, spletkami Fouchéja in zahtevami zaveznikov je sprejel dve ordonanci, ki sta po eni strani liberalizirali, po drugi pa zaostrovali tiskovne zakone, sprejete med *prvo*

³⁸ Olechowski, *Entwicklung*, str. 131–132.

³⁹ Clemens, *Zensur im Vormärz*, str. 23–25.

⁴⁰ Prav tam.

restavracija. S prvo ordonanco (20. julija 1815) je kralj odpravil cenzuro, obvezno kraljevo dovoljenje za tisk pa je ostalo. Nekaj dni pred tem je Fouché imenoval režimu »zveste urednike«. *De facto* pa je bila odpravljena preventivna cenzura za knjige.⁴¹ Preostanek leta je potekal v znamenju ultraroyalističnega *belega terorja*, ki mu je bilo podvrženo tudi časopisje, saj je moralo znova imenovati režimu zveste urednike. V obdobju 1816–1848 je bil tisk v Franciji razpet med liberalnimi poizkusi in reakcijami vlade. Prva leta vladavine po *belem terorju* so minila v liberalnem vzdušju, to pa se je poznalo tudi pri cenzurnih zakonih. Represivna cenzura je še obstajala – po ustavi (*Charte Constitutionnelle*) in njenem 8. paragrafu je bila svoboda tiska zagotovljena, obenem pa so bile uvedene legalne restrikcije. Med liberalne pridobitve lahko štejemo, da so bila za tiskarske delikte zadolžena porotna sodišča in ne več kazenska, kot je bilo v navadi prej. Čas pragmatičnega liberalizma se je končal s smrtjo vojvode Berryja, nečaka Ludvika XVIII., leta 1820, ki ga je v atentatu umoril bonapartist. Ultraroyalisti so izkoristili nastalo situacijo in vrnila se je cenzura – preventivna cenzura za ves periodični tisk (1821). Nov zakon je sledil leta 1822, ko so se razmere deloma umirile. Preventivna cenzura je obstajala le še za t. i. »nevarne situacije«. Znova pa so kazenska sodišča odločala o tiskarskih deliktih. Takšno stanje je trajalo vse do smrti Ludvika XVIII. (1824). Nasledil ga je njegov brat Karel X., ki je bil vodja ultraroyalistov. Nekaj let po ustoličenju je hotel vzpostaviti preventivno cenzuro z zakonom, ki mu je javno mnenje dalo ironično ime »pravice in ljubezni«. Ta zakon je naletel na velik odpor v poslanski zbornici (1827). Sledilo je dokaj mirno obdobje, ki se je končalo leta 1829, ko je kralj sestavil ultraroyalistično vlado. Po sprejetju Ordonanc iz Saint-Clouda (26. julija 1830, *Ordonnances de Saint-Cloud*), ki so znova suspendirale pravice tiska – predvsem pariškega, je sledila tridnevna julijska revolucija in zadnji Burbon je abdiciral.⁴²

Na prestolu je Karla nasledil Ludvik Filip iz hiše Orléans, s tem pa se situacija glede cenzure ni kaj dosti spremenila. Čeprav je bil novi kralj liberalnejši od prejšnjega, se je čutil enako ogroženega od tiska kot njegovi predhodniki. Ples popuščanja in represije se je začel znova, le da tokrat pod drugim kraljem iz druge dinastije. Povrnila se je zakonodaja iz 1819 in Julijska monarhija je odpravila cenzuro. Avgusta 1830 so bili amnestirani novinarji in časniki. Novembra istega leta pa so bile znova uvedene visoke kazni (tudi zaporne) zaradi razžalitve kraljeve časti, pravice kra-

⁴¹ Prav tam, str. 27–31.

⁴² Knaflič, *Traktat*, str. 41–42; Clemens, *Zensur im Vormärz*, str. 33–36.

lja itn. Ludvik Filip se je znašel v podobno neprijetni situaciji kot njegovi predhodniki. V tisku so ga napadli z dveh strani – s strani republikanskega tiska, ki si je želel odpravo monarhije, in s strani legitimističnega tiska, ki si je želel povratek Burbonov. V obdobju petih let (1830–1835), imenovanih tudi *kampanja nespoštovanja* (*Campagne de i' respect*), ko je med drugim doživela razcvet karikatura, je kralj postal glavna tarča posmeha. Mnogo časnikov je bilo s sodnimi procesi ukinjenih, toda kritika ni popuščala. Sledil je bralcu znan potek dogodkov. Najprej atentat na kralja in njegovo družino – tokrat neuspešen. Atentat je omogočil kralju, da je sprejel strožje zakone glede tiskovin. Sledili so t. i. Septembrski zakoni, ki so uvajali izjemno visoke kavnice za izdajo časnikov – 100 000 frankov. Za zločin so veljale kritike, razžalitve kraljeve osebnosti in družine. Nekateri časniki niso smeli izhajati, kritike na račun kralja so se vidno zmanjšale, niso pa čisto prenehale. Takšno stanje je bilo vse do februarске revolucije in dokončnega propada ustavne monarhije v Franciji. Čeprav je po padcu monarhije nastala *Druga republika*, je francosko ljudstvo podelilo oblast Napoleonu III., nečaku Napoleona I., in francoski mediji so znova izgubili svojo svobodo.⁴³

Prusija

Železno kraljestvo je bilo eno izmed velikih zmagovalk nad Napoleonom. Vendar Prusija ni dobila vsega, kar si je želela, hotela je celotno Saško. Načrte so ji prekrizali Habsburžani. Tudi v Nemški zvezi so si Prusi želeli močan dualizem, kjer bi skupaj z Avstrijci vladali Nemški zvezi. Namesto tega pa je Prusija dobila Konfederalno pogodbo (1820), v kateri je znova avstrijski koncept prevladal nad pruskim. Habsburško cesarstvo je bilo v prvi polovici 19. stoletja še dominanten partner. Dejstvo, ki se bo v drugi polovici stoletja spremenilo.⁴⁴

Prusija pa je bila kljub nekaterim političnim neuspehom med restavracijo še vedno ena izmed evropskih velesil.

Pruska cenzura v predmarčni dobi je dobila svoj glavni zakonski akt – *Cenzurni edikt z dne 18. oktobra 1819* (*Zensur-Edikt vom 18. Oktober 1819*). Kralj Friderik Viljem III. ga je izdal le manj kot mesec dni po sprejetju *Od-*

⁴³ Prav tam, str. 35–39.

⁴⁴ Christopher Clark, *Iron Kingdom, The Rise and Downfall of Prussia, 1600–1947*, London 2007, str. 388–391.

lokov iz Karlovih Varov. Sprejetje takšnega zakona je spominjalo na prusko natančnost, visoko učinkovitost in prilagodljivost pruske administracije. Prilagodljivost in administracija pa ne sodita skupaj. Zakon je bil sprejet, ker se je klima po atentatu na Augusta von Kotzebueja v avgustu 1819 v Nemški zvezi spremenila.⁴⁵ Sveta aliansa je zahtevala reakcijo, njen produkt so bili *Odloki iz Karlovih Varov*. Pruska cenzura je do tega trenutka zgodovinsko služila zaščiti države, vladajoče rodbine, dobrih običajev in morale in dobremu imenu zavezniških držav. Skratka, bila je še ena v nizu evropskih cenzur – ne pretirano stroga in ne popuščačoča. S *Cenzurnim ediktom iz leta 1819* so bili preventivni cenzuri podvrženi vse knjige in zapiski ne glede na njihov obseg. Prusija je uvedla popolno cenzuro.⁴⁶

Vprašanje pa je bilo, ali je bila za to pripravljena. Pred sprejetjem *Odlokov iz Karlovih Varov* je pruski državnik – državni kancler Karl Avgust knez von Hardenberg razmišljal o postopni odpravi cenzure. Kot v vsaki vladi je imel nasprotnike v vrstah restavracijskega kroga, največjega v osebi policijskega in dvornega ministra Wilhelma kneza zu Wittgensteina. Nekaj dni po umoru von Kotzebueja je spomladi 1819 ustanovil interno komisijo, ki naj bi pripravila predlog za odpravo cenzure, toda čas za reforme je minil. Hardenberg je opustil svoj načrt, ni se mu pa dokončno odpovedal. Prusija je na hitro sprejela popolno cenzuro. Ali je bila takšna cenzura tudi uspešna?⁴⁷

Ustroj pruske cenzure je bil vertikalni – narejen je bil od zgoraj navzdol, od centralnega nivoja preko regionalnega do lokalnega. Na vrhu uprave pruske cenzure so bile tri merodajne in odločujoče uprave t. i. *Cenzurna ministrstva* – Ministrstvo za zunanje zadeve, Notranje ministrstvo in Ministrstvo za kulturo. Le ministri teh treh ministrstev so lahko določali, kdo je lahko deloval kot cenzor v Prusiji. Naslednji člen v hierarhiji in prav tako na centralni – državni ravni je bil Višji cenzurni kolegij v Berlinu (*Ober-Censur-Collegium*). Ustanovljen je bil po kraljevem ukazu novembra 1819. Kolegij je bil kontrolni organ, ki je bdel nad delom cenzorjev in skrbel za pritožbe založnikov in tiskarjev. Bil je vezni člen med tremi ministrstvi in ne vrhovni izvršni organ cenzure. Na tretjem mestu so v hierarhiji na-

⁴⁵ Dramatik Avgust von Kotzebue je bil med drugim odposlanec ruskega cesarja Aleksandra I. na Zahodu, kjer naj bi mu poročal o novitetah. Osovražen s strani naprednih radikalcev, ki so ga imeli za ruskega špijona, je bil ubit v atentatu 23. marca 1819 v Mannheimu. Njegov morilec je bil radikalni študent Karl Sand. <http://www.britannica.com/biography/August-Friedrich-Ferdinand-von-Kotzebue> (dostop 9. 7. 2015).

⁴⁶ Clemens, *Zensur im Vormärz*, str. 105–108.

⁴⁷ Prav tam.

stopili Vrhovni predsedniki provinc (*Oberpräsidenten der Provinzen*), v njihovo pristojnost je padla cenzura vseh, v Prusiji izdanih tekstov, in sicer ne glede na njihovo vsebino. Delovali so kot nekakšni provincialni ministri, vendar nikakor niso mogli sami pregledovati vseh publikacij, tako je bilo v njihovi pristojnosti, da so predlagali kandidate za cenzorje, ki jih je odgovornim ministrstvom posredoval Višji cenzurni kolegij v Berlinu. Četrty in zadnji člen so bili cenzorji. Pri pruski cenzuri je treba razlikovati med navadno in strokovno cenzuro. Strokovno cenzuro so izvajali strokovnjaki za posamezno področje (akademiki in učenjaki), ki so opravljali strokovno cenzuro po navadi sami za eno provinco.⁴⁸

Tako postavljen aparat pa je imel v praksi več težav. Zapletlo se je že pri vrhu, saj so predsednik in člani Višjega cenzurnega kolegija opravljali svoje delo v komisiji kot dodatno, tako so postajali od druge polovice dvajsetih let 19. stoletja vedno manj učinkoviti. Premori med njihovimi sejami so trajali tudi po več mesecev. Druga težava je bila, da je država hotela imeti popolno cenzuro, ki pa si je ni mogla privoščiti. Tako so bili cenzorji dodatno –popoldansko zaposleni. Plačniki za cenzuro so tako postali sami izdajatelji. Avtor in cenzor sta s tem vstopila v ekonomski odnos, kar je vplivalo na strogost cenzure.⁴⁹

Junija 1840 je pruski prestol zasedel Friderik Viljem IV. Začelo se je začasno obdobje liberalizacije in ustavodajnosti. Sledila je reorganizacija neefektivne cenzurne uprave. Višji cenzurni kolegij v Berlinu je bil razpuščen in namesto njega je bilo ustanovljeno Višje cenzurno sodišče (*Ober-Censur-Gericht*), ki je delovalo v sklopu Notranjega ministrstva. To sodišče je imelo velika pooblastila. Druga velika sprememba je bila, da so prepredli celotno državno ozemlje z mrežo okrajnih in lokalnih cenzorjev in so s tem povečali stopnjo nadzora. Država je začela tudi plačevati cenzorje. Pruska cenzura pa je bila odpravljena že pred marčno revolucijo – 17. marca 1848 z *Zakonom o tisku (Gesetz über die Presse, vom 17. März 1848)*, ko so ukinili preventivno cenzuro.⁵⁰

⁴⁸ Prav tam, str. 108–109.

⁴⁹ Prav tam, str. 110–119.

⁵⁰ Prav tam.

Rusija

Rusija je v prvi polovici 19. stoletja delovala nasproti drugim delom Evrope kot oaza miru in konservativizma. Ruski carji so vladali državi s trdo roko, tisti, ki mu to ni uspelo, je izgubil glavo. Čas restavracije se v tem smislu ni posebej razlikoval od prejšnjih obdobj. Država, polna nasprotij, ki je na eni strani ustvarila eno najmočnejših literarnih in pesniških smeri na svetu, po drugi pa je bila večinoma ruralna in industrijsko podhranjena.

Vse od časov Petra Velikega se je Rusija zgledovala po Zahodu. Cenzura je bila podobno zastavljena, le da je v Rusiji namesto rimskokatoliške cerkve izvajala vpliv ruska pravoslavna cerkev. Prvi poizkusi za svobodo tiska segajo v čase Katarine Velike. Razsvetljena absolutistka se je prva odpovedala državnemu monopolu nad tiskom leta 1783. Za kratek čas so se pojavili privatni časniki. Najkasneje z objavo knjige *Potovanje iz Peterburga v Moskvo* izpod peresa Aleksandra Radiščeva je tudi cesarica uvidela, da je spustila duh razsvetljenstva v svoje carstvo in je znova uvedla državni monopol nad tiskom. Njen sin Pavel I. (1796–1801) je postal pod vplivom francoske revolucije in poljske Majske ustave iz leta 1791 še strožji monarh. Zanj so govorili, da je hotel carstvo urediti po vzoru vojaške kasarne, kar verjetno ni bilo daleč od resnice. Prepovedal je celoten uvoz tujih knjig v carstvo in vsa potovanja za mlade Ruse na Zahod. *Le Grand Tour* – potovanje mladih plemičev po zgodovinskih mestih in prestolnicah zahodne Evrope je bil za nekaj časa suspendiran. Ta pretirana strogost se je končala z nastopom vladavine Aleksandra I. (1801–1825).⁵¹

Ruska cenzura je »ščitila« tri sloje prebivalstva in nadzirala različne publikacije, ki so bile namenjene tem slojem. Prvi sloj je bila predvsem plemiška, izobražena elita, ki je od časa Petra I. Velikega postala evropeizirana. Ta elita je zajemala majhen del prebivalstva – približno 5 %. Cenzura se je pri tem sloju ukvarjala predvsem s časniki in z literaturo. Drugi sloj so bili različni uradniki, dijaki, študentje, duhovniki, oficirji in podoficirji, ki so se izobraževali na množici različnih ustanov ogromnega ruskega carstva. Vsi učbeniki, berila, inštrukcije in navodila so bili nadzorovani. Ta sloj je obsegal okoli 15 % prebivalstva. Tretji sloj, okoli 80 % prebivalstva, pa je sestavljalo nepismeno kmečko prebivalstvo. Tukaj je cenzura nadzirala priljubljene ljudske zloženske, imenovane *lubki*. Te so bile mnogokrat satirično obarvane. Nanje so s posebno pozornostjo pazili slavofili, ker so kmetje predstavljali ljudi pristnega ruskega značaja, in ruska ortodoksna cerkev,

⁵¹ Prav tam, str. 121–124.

saj je v navadnem ljudstvu videla svoje občinstvo. Pri tem je treba povedati, da je bila ruska cenzura večino 19. stoletja preventivna.⁵²

Za razumevanje ruskega cenzure v predmarčni dobi se moramo posvetiti trem pomembnim dejavnikom: politični situaciji in evropskim zavezništvom, verskim in kulturnim strujam v Rusiji in geografski ter mnogonacionalni sestavi ruskega carstva. Vpliv zunanje politike na cenzuro se je poznal predvsem v dveh primerih (ki pa nista bila osamljena): Napoleonov napad na Rusijo, ki je povzročil vzpon ruskega romantičnega nacionalizma, in sklenitev Svete alianse (1815), ki je Rusijo na nek način znova približala Zahodu (to pa je prekinil upor gardnega regimenta Semenjovskega). Vpliv ruske pravoslavne cerkve ni bil majhen in cerkev je bila protizahodno usmerjena. Cerkev se je tako udeleževala spopadov med dveh intelektualnima strujama, t. i. *slavofili* in *zahodnjaki*. Tretji pomemben dejavnik pa je bila nacionalna sestava carstva. V ogromnem imperiju je le polovica prebivalstva etnično pripadala ruskemu narodu. S stališča St. Petersburga so bili še posebej problematični Poljaki, ki so dobivali informacije in podporo iz Prusije in avstrijske Galicije, in Ukrajinci, pri katerih se je začel rojevati nacionalizem.⁵³ Četrty in vsekakor pomemben dejavnik je bil ruski car. V avtokratskem sistemu, kot je bil ruski, je cesar s svojimi odločitvami krojil usodo celotne države, ne le cenzure. Pri tem so imeli velik vpliv tudi njegovi zaupniki oziroma svetovalci.

Aleksander I. je bil na začetku svoje vladavine pod vplivom svojih visoko izobraženih svetovalcev, kot sta bila Adam Jerzy Czartorisky in Mihail Muravj'ev. Sprva je prevladalo mnenje, da naj bo cenzura bolj splošnega tipa. *Cenzurni statut* iz leta 1804 pa je nadzor nad cenzuro podelil na novo ustanovljenim univerzam in šolskim okrožjem. Znanstvenih del niso cenzurirali, medtem ko so šolske publikacije le nadzirali. Besedila, ki so se ukvarjala s politiko in koncepti vladanja, pa so bila še vedno podvržena strogi cenzuri. Cerkev je bila začasno ob svoj vpliv. *Cenzurni statut* iz leta 1804 je bil eden najliberalnejših v prvi polovici 19. stoletja. Spremembo je prinesla Napoleonova invazija. V domovinski vojni leta 1812 so dobili na dvoru odločilen vpliv pripadniki ruskega romantičnega patriotizma (admiral Aleksander Šiškov in Sergej Glinka). Za kratek čas je prevladala domovinska struja. Evropski koncept Svete alianse, ki se mu je pridružil Aleksander po Napoleonovih vojnah (1815), je tehtnico znova prevesil na stran *zahodnjakov*. Ta specifični proevropski koncept je propagiral

⁵² Prav tam.

⁵³ Prav tam.

Aleksandr Goligin, mladostni prijatelj carja in od leta 1816 minister za izobrazbo (izobraževanje ljudstva). Bil je pripadnik Biblijske družbe, ki je propagirala univerzalno krščanstvo in je izhajala iz Velike Britanije. V tem duhu so bili odpravljani vsi sekularni cenzurni komiteji, obenem pa je bil car v fazi, ko je bil nastrojen proti znanosti. V tem duhu so bile ukinjene vse privatne in tudi univerzitetne založbe. Upor gardnega regimenta Semenjovskega, leta 1820, je pripeljal do tega, da je Goligin izgubil svoj položaj in vpliv – pristaši regimenta so se šolali na šoli, ki jo je ustanovila Biblijska družba in učni material iz te šole je ušel budnim očem Goliginove cenzure. Naslednik na ministrskem stolčku in pripadnik *slavofilov* je pri sedemdesetih letih postal admiral Aleksander Šiškov. Admiral je takoj začel pripravljati nov drakonski cenzurni sistem, vendar ga je presenetila smrt carja Aleksandra I.⁵⁴

Vladavino Nikolaja I. je močno zaznamoval upor dekabristov ob samem začetku njegovega vladanja. Upor so sprožili pripadniki najstarejših in privilegiranih družin – kratka, ljudje, ki jih je poznal – ravno tisti, ki bi morali biti med podpornimi stebri carstva. Cilj spodletelega upora je bila uvedba ustavne monarhije ali celo republike. Leta 1828 je izdal nova pravila, ki so bila nekoliko bolj liberalna od Šiškovih iz leta 1826. Cesar pa je ustanovil t. i. tretji oddelek, ki se je pod vodstvom njegovega pribočnika generala Alexandra von Benkendorfa ukvarjal s cenzuro in nadzorom društev. Tretji oddelek je prvič uvedel tajno policijo modernega tipa v carski Rusiji. Cesar je bil konservativen, tako je, recimo, sam cenzuriral Puškinova dela. K temu je verjetno pripomogla popularnost pesnika med dekabrističnimi uporniki, ne pa njuna medsebojna antipatija.⁵⁵ Med bolj bizarne odloke cenzure med njegovim vladanjem pa je sodila prepoved ene prvih kuharskih knjig, ker je ta v enem izmed receptov vsebovala priporočilo, da pri hlajenju postaviš na »svoboden« zrak (*»an die freie Luft zu stellen«*).⁵⁶

Svojo avtokratsko vladavino je vzdrževal s tremi koncepti vladanja. Prva je bila cesarjeva osebnost v navezi z ideali Svete alianse, druga je bila naveza s pravoslavno rusko cerkvijo, tretji koncept pa je slonel na nacionalni ideji *naroda* – s tem niso bila izključena druga ljudstva, ki niso pripadala ruski pravoslavni cerkvi. 1830 je Julijski revoluciji sledil upor na Poljskem, ki se je spremenil v malo vojno in se je končal s porazom Poljakov. Car pa

⁵⁴ Prav tam, str. 125–130.

⁵⁵ Orlando Figes, *Natašin ples, Kulturna zgodovina Rusije*, Ljubljana 2007, str. 91–107; Clemens, *Zensur im Vormärz*, str. 130–132.

⁵⁶ F. B. Kaiser, *Zensur in Rußland von Katharina II. bis zum Ende des 19. Jahrhunderts, Forschungen zur osteuropäischen Geschichte* 25, 1978, str. 151.

je reagiral s prepovedjo potovanja v tujino za Ruse, mlajše od 18. let. Tudi revolucionarno leto 1848 je cesarja utrdilo v njegovih prepričanjih. Kapljo čez rob pa je predstavljala afera s Petraševskim in njegovim debatnim krožkom, ki mu je sledilo *sedem norih let* vladavine. Evropski žandar je tako vedno bolj izgubljal ugled in zavezništva, vrhunec je bila Krimska vojna (1854–1856), v kateri so tudi Habsburžani obrnili hrbet svojim zaveznikom iz Svete alianse, čemur so kljubovali interesi cesarja na Balkanu.⁵⁷

PRIMERJAVA CENZURNIH SISTEMOV

Zunanjepolitična situacija

Spopadi, revolucije in zarote so močno vplivali na razvoj cenzure v Evropi 19. stoletja. Kot smo lahko videli, je najpomembnejši dogodek 18. stoletja – francoska buržoazna revolucija – odločilno vplival na cenzuro v Evropi. Ta je bila po njej še strožja, kot je bila pred izbruhom revolucije, v vseh deželah celinske Evrope, vključno s Francijo. Največji vpliv pa je imela francoska revolucija na habsburško cenzuro, kar ni nič presenetljivega, saj so Habsburžani in Burboni izgubili glavo zaradi nje. Zavezništvo, poimenovano Sveta aliansa, je tudi vplivalo na strogost cenzure, saj so vse tri članice tega zavezništva izvajale preventivno cenzuro in jo tudi ohranjale v satelitskih državah.⁵⁸

Notranjepolitična situacija

Tukaj mislim predvsem na dva pomembna dejavnika. Prvi je vpliv različnih političnih struj, saj stranke še niso obstajale, razen v Franciji, in etnološka sestava prebivalstva. Skozi celotno 19. stoletje je potekal boj med naprednimi – t. i. liberalnimi in konservativnimi, nazadnjaškimi silami. Takšen spopad lahko spremljamo v Rusiji med *zahodnjaki* in *slavofili*, v Franciji med liberalci in rojalisti. V Prusiji in habsburškem cesarstvu je bila situacija drugačna. V Nemški zvezi so obstajali poizkusi, ki pa sta jih žandarja zvez spretno s kombinacijo političnih pritiskov in vojaških groženj zatrla. Avstrija med restavracijo ni imela politične opozicije.⁵⁹ Tu-

⁵⁷ Clemens, *Zensur im Vormärz*, str. 132–137.

⁵⁸ Glej opombo 5.

⁵⁹ Clemens, *Zensur im Vormärz*, str. 150.

di vladajoči krogi so v nekakšni sinergiji večinoma skladno sodelovali na področju preventivne cenzure in v tem lahko najdemo enega izmed razlogov, zakaj je bil avstrijski sistem med najstrožjimi. Celo v Prusiji so imeli v vladi napredne reformatorje, kot je bil npr. Hardenberg. Drugi razlog pa je bil v multietnični sestavi habsburškega cesarstva. Primerjamo lahko habsburško cesarstvo z ruskim carstvom in opazimo podobno strog režim, vendar je treba dodati, da so bili Habsburžani liberarnejši do izdaje časnikov v jezikih svojih podanikov, kot so to bili Rusi, pa čeprav so bili Avstrijci manjšina v svojem imperiju, Rusi pa so predstavljali 50 % prebivalstva v svojem cesarstvu.⁶⁰ Multietnična struktura prebivalstva je definitivno vplivala na strogost cenzure, za kar je največji dokaz celotno 19. stoletje. Prusija in Francija se nista soočali s takšnimi težavami, saj je bila struktura njunega prebivalstva večinska – v prid enega naroda.

Vpliv monarha

Skozi predstavitev cenzurnih sistemov štirih evropskih celinskih velesil je bralec dobil vpogled, res da majhen, na vpliv monarha na cenzurno politiko v predmarčni dobi. V Franciji se je ob menjavi monarha vselej spremenil tudi cenzurni sistem, sprva na bolje, sčasoma pa je ta postal vedno bolj reakcionaren. V Prusiji je bila zgodba podobna, saj je novi monarh Friderik Viljem IV. omilil cenzurni sistem. V avtokratski Rusiji pa je monarh s sodelavci odločilno vplival na cenzuro. Habsburško cesarstvo se tudi tukaj kaže kot specifično, saj je bilo edina država, v kateri je vladal večino časa en monarh – Franc II./I. z monotono strukturo svetovalcev.⁶¹ Tako ni moglo priti do sprememb v samem vrhu oblasti, do katerih je prihajalo v preostalih treh velesilah. To pa je še en dokaz za t. i. togost habsburške cenzure.

Habsburška cenzura je bila resda v obdobju 1815–1848, glede na prebrano in dokazano, ena izmed najstrožjih v celinski Evropi, le ruski avtokratski sistem je bil strožji. V zahodni in srednji Evropi pa je bila habsburška cenzura najstrožja. *De iure* je imela Prusija po sprejetju *Cenzurnega edikta* z dne 18. oktobra 1819 skoraj enako strog režim kot habsburško cesarstvo, vendar ta *de facto* ni bil tako uspešen kot habsburški. Kljub vsej svoji stro-

⁶⁰ Olechowski, *Entwicklung*, str. 136.

⁶¹ Ferdinand I. je bil, kot smo že omenili, nesposoben za vladanje. Medtem pa sta med letoma 1835–1848 za cenzurno politiko skrbeli kancler knez Metternich in vodja Policijskega in cenzurnega dvornega urada Josef grof Sedlnitzky.

gosti pa habsburški sistem le ni bil tako grozen, kot deluje na prvi pogled. Pri boljšem vpogledu v habsburško cenzurno lestvico lahko opazimo, da so cenzorji mnogo stvari prepovedali, vendar, če je bil človek član izobražene elite, je lahko prebiral skoraj vsa prepovedana dela. Resda je bilo to znanje dosegljivo le izbrancem, po drugi strani pa je treba omeniti, da tudi habsburška cenzura ni bila nezmotljiva in je večkrat, predvsem zaradi preobremenjenosti, kaj tudi spregledala. Prepovedan sadež je vedno najslajši. Tako je bila prepovedana literatura zelo iskana v habsburških dednih deželah. Eden izmed najbolj branih časnikov v 40. letih je bil *Der Grenzbote*, ki je najprej izhajal v Bruslju in nato v Leipzigu. Postal je glasilo opozicije in vsaka prepoved ga je naredila še bolj popularnega. Skratka, napredka se še s tako strogo cenzuro ni dalo ustaviti.⁶²

V tako kratkem zgodovinskem obdobju kot je obdobje restavracije, se zdi habsburška cenzura resda rigorozna, če pa jo pogledamo v kontekstu dolgega 18. stoletja ali v obdobju 18. in 19. stoletja, pa je bila le še ena izmed mnogih državnih cenzur, ki so v svoji strogosti nihale, najsi bo to zaradi vojn, monarhov ali pa zahtev zavezništev. V dolgem razvoju cenzure je bil tudi habsburški cenzurni sistem med naprednejšimi in ni bil vedno simbol nazadnjaštva.

ZAKLJUČEK

Revolucionarno leto 1848 je za kratek čas prineslo odpravo cenzure, vendar je bil to le privid, do popolne odprave so minila še desetletja. Resda je preventivna cenzura večinoma izginila z evropskega zemljevida, vendar jo je galantno nadomestila represivna. Za večino evropskih držav je prišla svoboda tiska po prvi svetovni vojni.

V drugi polovici 19. stoletja se je boj za svobodo besede nadaljeval. Tudi na naših tleh so bili glasovi vedno glasnejši, saj je represivni cenzurni sistem vseeno dopuščal prostor za diskurz.⁶³ Cenzura, kot pojav, pa še vedno ni izginila iz medijev in družbenega življenja. V različnih oblikah se je ohranila še danes. Mnogo je odvisno od civilizacije in kulture ter tega, kaj je primerno za objavo. Nekatere stvari ne bodo nikdar primerne za objavo.

⁶² Olechowski, *Entwicklung*, str. 143–144.

⁶³ Več o tem v knjigi avtorjev Marka Zajca in Janeza Polajnarja *Naši in vaši: iz zgodovine slovenskega časopisnega diskurza v 19. in začetku 20. stoletja* in v članku Tanje Žigon Dunajčanka v Ljubljani: Medkulturno delovanje Hedwig pl. Radics–Kaltenbrunner.

VIRI IN LITERATURA

Matjaž Birk, »... vaterländische Interesse, Wissenschaft, Unterhaltung und Belehrung ...« *Illyrisches Blatt (1819–1849), literarni časopis v nemškem jeziku v slovenski provinci predmarčne Avstrije*. Maribor 2000.

Asa Briggs in Peter Burke, *Socialna zgodovina medijev*. Ljubljana 2005.

Christopher Clark, *Iron Kingdom, The Rise and Downfall of Prussia, 1600–1947*. London 2007.

Gabrielle B. Clemens (ur.), *Zensur im Vormärz. Pressefreiheit und Informationskontrolle in Europa*. Schriften der Siebenburger Schriften. Memmingen 2013.

Anja Dular, *Živeti od knjig, Zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja*. Ljubljana 2002.

Encyclopædia Britannica. August von Kotzebue. <http://www.britannica.com/biography/August-Friedrich-Ferdinand-von-Kotzebue>.

Orlando Figes, *Natašin ples, Kulturna zgodovina Rusije*. Ljubljana 2007.

Francois Furet, *The French Revolution 1770–1814*. Oxford 1996.

Anthony Gaudilelere, *Télégraphe Officiel*, uradni časnik Ilirskih provinc: načrti in resničnost. *Kronika* 54 (2006) 3, 385–396.

Willam D. Godsey, *Zensur im Vormärz. Pressefreiheit und Informationskontrolle in Europa*. Edited by Gabrielle B. Clemens. *The Journal of Modern History* 87 (2015) 2, 414–416.

Wilhelm Haefs in York-Gothart Mix (Hr.), *Zensur im Jahrhundert der Aufklärung*. Geschichte – Theorie – Praxis: BD 12. Wallstein Verlag, 2007.

Charles W. Ingarao, *The Habsburg Monarchy 1618–1815*. Cambridge 2000.

F. B. Kaiser, *Zensur in Rußland von Katharina II. bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*. *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte* 25, 1978.

Vladimir Knaflič, *Traktat o tisku, 1. Del: Zgodovinska i primerjalna studija o pričetkih, razvoju in zaprekah tiska in o vsebini in pomenu prava in tiskovne svobode*. Ljubljana 1930.

Georges Lefebvre, *Francoska revolucija*. Ljubljana 2007.

Georges Lefebvre, *Napoleon*. London 2009.

Mogens Laerke (Ed.), *The Use of censorship in the Enlightenment*. *Brill's Studies in Intellectual History* 175 (2009), str. 121–136.

Lublanske Novize 1797–1798 (Povedanje od slovenskiga jezika od št. 84. leta 1797 do 27. številke leta 1798).

Janez Kranjc, *Cenzurni predpisi, veljavni za Kopitarja kot cenzorja. Kopitarjev zbornik*. Obdobja 15. Ljubljana 1996.

Julius Marx, *Die österreichische Zensur im Vormärz*. Wien 1959.

Thomas Olechowski, *Die Entwicklung des Preßrecht in Österreich bis 1918: ein Beitrag zur österreichischen Medienrechtsgeschichte*. Wien 2004.

Andrej Pastar, *Odmevi mednarodnih dogodkov v časnikih 18. stoletja na Slovenskem*. Magistrska naloga. Filozofska fakulteta, Ljubljana 2011.

Vincenc Rajšp, *Das slowenische Pressewesen*. V: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918: die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*. Band. VIII/2. Wien 2006.

Mateja Režek (ur.), *Cenzurirano: zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*. Ljubljana, 2010.

Katja Sturm-Schnabl, *Odmev francoske revolucije na slovenskem Koroškem*. *Zgodovinski časopis* 45 (1991) 1.

Fran Vatovec, *Slovenski časniki 1557–1843*. Maribor 1961.

Luka Vidmar, *Prepovedane knjige na Kranjskem od indeksa Pavla IV. (1559) do indeksa Pija VI. (1786): Libri prohibiti in Semeniški knjižnici*. *Studia litteraria*. Ljubljana 2012.

Peter Vodopivec, *Kranjski jakobinec baron Siegfried von Tauferer in Francija*. *Prispevki za novejšo zgodovino* XXX (1990) 1–2, 3–13.

Ernst Victor Zenker, *Geschichte der Wiener Journalistik von den Anfängen bis zum Jahre 1848: ein Beitrag zur deutschen Culturgeschichte*. Wien, Leipzig 1893.

Marko Zajc in Janez Polajnar, *Naši in vaši: iz zgodovine slovenskega časopisnega diskurza v 19. in začetku 20. stoletja*. Zbirka Mediawatch. Ljubljana 2012.

Tanja Žigon, *Nemško časopisje na Slovenskem*. Ljubljana 2001.

Tanja Žigon, *Dunajčanka v Ljubljani*. Medkulturno delovanje Hedwig pl. Radics-Kaltenbrunner. *Dve domovini*, 2012.

Adolph Wiesner, *Denkwürdigkeiten der oesterreichischen Zensur vom Zeitalter der Reformation bis auf die Gegenwart*. Stuttgart 1847.

Johann Winckler, *Die Periodische Presse Oesterreichs: eine historisch-statistische Studie*. Wien 1875.

COMPARISON OF CENSORSHIP SYSTEMS IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY CONTINENTAL EUROPE

Summary

The article presents different censorship systems in continental Europe in the first half of the 19th century. It concentrates on four continental superpowers and their censorship systems: the Russian Empire, the French Kingdom, the Prussian Kingdom and the Habsburg Empire in the period of Restoration, i.e. from the fall of Napoleon I in 1815 until the revolutionary year 1848.

The fact that Europe was under the influence of the Holy Alliance (Great Britain and its empire have a specific censorship when compared to continental Europe) and France, who, with its new king Louis XVII of France was a faithful ally of the Holy Alliance, means that the above mentioned states covered almost the whole of Europe. All these states had great impact on the majority of European states and their media policy.

The Habsburg Empire was known for its strict censorship system. But was this system really so strict or was it just a product of its times and the ever changing political condi-

tions and alliances? The comparison of the Habsburg censorship system and the other three European superpowers, made on the basis of the contemporary historiographic literature (like Thomas Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918: Ein Beitrag zur Österreichischen Mediengeschichte*; Gabrielle B. Clemens (Ed.): *Zensur im Vormärz: Pressefreiheit und Informationskontrolle in Europa*; and also works by Slovene historians like Tanja Žigon, Janez Cvirn etc.) enables a better insight into functioning of the Habsburg censorship system. At the same time we get a better understanding of how and why, in the Pre-March period, the Monarchy of the double-headed eagle had such a rigid system.

EIN VERGLEICH DER ZENSURSYSTEME DER ERSTEN HÄLFTE DES 19. JAHRHUNDERTS IN KONTINENTALEUROPA

Zusammenfassung

Im Artikel werden verschiedene Zensursysteme der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts in Kontinentaleuropa vorgestellt. Der Artikel konzentriert sich auf vier kontinentale Großmächte und ihre Zensursysteme: auf das russische Imperium, das französische Königreich, das preußische Königreich und die Habsburgermonarchie in der Zeit der Restauration, d. h. vom Fall Napoleons I. im Jahr 1815 bis zum Revolutionsjahr 1848.

Die oben genannten Länder umfassen fast das ganze Europa der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, wenn wir beachten, dass fast das ganze Europa unter dem Einfluss der Heiligen Allianz (Großbritannien und ihr Imperium haben im Vergleich mit Kontinentaleuropa eine spezifische Zensurgeschichte) und unter dem Einfluss Frankreichs stand, das zusammen mit seinem neuen König Ludwig XVII ein treuer Alliiertes der Heiligen Allianz war. All diese Länder hatten gemeinsam einen großen Einfluss auf die meisten europäischen Staaten und deren Medienpolitik.

Die Habsburgermonarchie ist für ihr striktes Zensursystem bekannt. Aber war dieses System wirklich so strikt, oder war es nur ein Produkt seiner Zeit und der sich immer wechselnden politischen Verhältnisse und Bündnisse? Ein Vergleich des Habsburger Zensursystems mit den anderen drei europäischen Großmächten aufgrund zeitgenössischen geschichtlichen Quellen (wie z. B. Thomas Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918: Ein Beitrag zur Österreichischen Mediengeschichte*; Gabrielle B. Clemens (Ed.): *Zensur im Vormärz: Pressefreiheit und Informationskontrolle in Europa*; sowie aufgrund Werke slowenischer Historiker wie Tanja Žigon, Janez Cvirn etc.) ermöglicht eine bessere Einsicht in das Habsburger Zensursystem. Gleichzeitig können wir aber auch verstehen, wie und warum es in der Monarchie des zweiköpfigen Alders im Vormärz zur Entstehung eines solch rigidens Systems kam.